

مروری بر برنامه‌های توسعه کشور با تأکید بر برنامه ششم و مقایسه آن‌ها با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی

سید محمد حسن مصطفوی^۱

تاریخ دریافت: ۹۵/۸/۱ تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲۵

چکیده

در دنیای معاصر با پیشرفت‌های شگرف علمی و فناوری، روند جهانی شدن و برخی عوارض رشد بالای صنعتی و فراصنعتی قدرت‌های نوظهور اقتصادی که نزدیک نیمی از جمعیت جهان را در خود جای داده‌اند و گرم شدن زمین، رشد مهاجران قانونی و غیر قانونی، چندی است که طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه را بیش از پیش ضروری ساخته است.

اگرچه ایران از کشورهایی است که برنامه ریزی را به فاصله کمی نسبت به کشورهای دیگر شروع کرده و در سال ۱۳۱۶ دولت، یک کمیسیون دائمی برای تهیه برنامه افزایش ظرفیت تولیدی کشور تشکیل داده و از تدوین اولین برنامه توسعه در کشور، نزدیک به ۷۰ سال می‌گذرد، هنوز جزو کشورهای درحال توسعه هستیم و به ویژه چون در زمره کشورهای درحال توسعه و نیز کشور دارای منابع از نوع تک پایه‌ای هستیم، برنامه ریزی ضرورت می‌یابد.

در مقاله حاضر، ۵ برنامه توسعه کشور بعد از پیروزی انقلاب اسلامی که اجرای آن‌ها تصویب شده، به صورت بسیار کوتاه مرور و با قانون برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی با معیار ارزش‌های محوری و روح حاکم بر آموزه‌های اقتصادی اسلام به صورت تحلیل محتوا مقایسه می‌گردد.

این مقاله، با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی و به روش توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای و تحلیل محتوا نگارش یافته و در پایان مقاله، پیشنهاداتی ارائه شده است.

واژگان کلیدی: برنامه‌های توسعه، قانون برنامه ششم توسعه، ارزش‌های محوری آموزه‌های اقتصاد

اسلامی، عدالت

طبقه‌بندی JEL: O21, P41, P48

مقدمه

اغلب این گونه تصور می‌شود که برنامه‌ریزی از تفکر مارکس^۱ نشأت گرفته و نظام شوروی سابق آن را عملی ساخته است. برخی از محققان برنامه‌ریزی نیز با استناد به کتاب «آنتی دورینگ» انگلس^۲ که در آن چندین بار کلمه برنامه‌ریزی به کار رفته، این باور را تقویت می‌کنند.

برنامه‌ریزی اولین بار توسط مهندس بالود آلمانی در سال ۱۸۹۸ در یک پروژه تولید برق به کار گرفته شد (مظهری، ۱۳۹۵). دولت ایران در سال ۱۳۱۶ یک کمیسیون دائمی برای تهیه برنامه افزایش ظرفیت تولیدی کشور تشکیل داد.

برنامه‌ریزی در ایران تقریباً همزمان با هندوستان شروع شد، اما در هند، فرایند برنامه‌ریزی در یک فضای دموکراتیک و با حضور احزاب مختلف و از جمله احزاب سوسیالیست و کمونیست انجام گرفت و هنوز هم این روند با موفقیت نسبی ادامه دارد. در کره جنوبی برنامه‌ریزی در یک جو امنیتی و همکاری حدود ۴۰۰ کارشناس آمریکایی، با موفقیت به انجام رسید. در ایران نیز از برنامه سوم قبل از انقلاب که عنوان اولین برنامه جامع ۵ ساله را داشت، با همکاری کارشناسان آمریکایی تدوین گردید و به اجرا درآمد، اما نه تنها در جهت توسعه پایدار، موفقیتی حاصل نشد که پس از انقلاب اسلامی نیز که سعی بر استفاده از متخصصان و کارشناسان ایرانی بود، در جهت توسعه پایدار، بویژه از نظر منابع آب، خاک، جنگل و مرتع، روند معکوسی طی شده است.

به ویژه در دنیای معاصر با پیشرفت‌های شگرف علمی و فناوری، روند جهانی شدن و برخی عوارض صنعتی شدن سریع قدرت‌های نوظهور اقتصادی که نزدیک نیمی از جمعیت جهان را در خود جای داده‌اند و گرم شدن زمین، رشد مهاجران قانونی و غیر قانونی، چندی است که طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه را بیش از پیش ضروری ساخته است. اهم دلایل و ضرورت‌های تدوین برنامه‌های توسعه، عبارت است از: ایجاد هماهنگی در سطح سیاست‌گذاری و کاهش درجه ناطمینانی نسبت به سیاست‌های میان مدت کشور برای فعالان اقتصادی، فراهم کردن ضمانت اجرای برنامه به‌ویژه درباره اجزایی از بخش عمومی مانند قوه قضائیه، شهرداری‌ها و... که در محدوده قوه مجریه جای نمی‌گیرند، انتظام بخشی به کارکردهای دولت در چارچوب اهداف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برنامه، پیشگیری از تفسیرهای مختلف درباره صلاحیت‌های دولت به‌ویژه درباره برخی اصلاحات ساختاری و سازمانی و پاسخگو ساختن دولت (ر.ک: مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۹۴)؛ همچنین به دلیل روند پرشتاب فناوری که شکاف کشورها را از نظر توسعه افزایش می‌دهد؛ روند

1. Karl Heinrich Marx (1818-1883)

2. Friedrich Engels (1820-1895)

پرشتاب اقتصاد دانش‌بنیان که به شکاف بیشتر درآمدی به شدت دامن می‌زند؛ بحران‌های اقتصادی که امروزه سریع‌تر سرایت می‌کند.

این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و مقایسه‌ای و تحلیل محتوا با بیش از ۴۰ واژه مرتبط با اقتصاد اسلامی از ۵ برنامه توسعه و مقایسه با واژه‌های معادل در برنامه ششم توسعه ج.ا. ایران، نگارش یافته و از نظر روش جمع‌آوری اطلاعات، با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و اسنادی تدوین، و پس از مقدمه، فصول زیر ارائه شده است: سابقه برنامه‌ریزی در ایران، و برنامه‌های پیش از انقلاب؛ برنامه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی؛ برنامه ششم و نقد آن؛ تعداد واژه‌های برنامه‌ها و ملاحظات آن؛ تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی؛ سخن پایانی و پیشنهادات.

سابقه برنامه ریزی در ایران، و برنامه‌های پیش از انقلاب

مطابق قانون برنامه و بودجه سال ۱۳۵۱^۱ چهار ویژگی زیر برای برنامه عمرانی پنج‌ساله در نظر گرفته شده است:

۱. برنامه جامع است و برای ۵ سال تصویب می‌گردد؛
 ۲. حاوی سیاست‌ها و هدف‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی است؛
 ۳. منابع مالی مورد نیاز دولت و شرکت‌های دولتی و خصوصی برای عملیات عمرانی در آن پیش‌بینی می‌شود؛
 ۴. دربردارنده میزان اعتبارات عمرانی و جاری دولت و هزینه‌های عمرانی شرکت‌های دولتی و بخش خصوصی جهت وصول به اهداف می‌باشد (مرکز پژوهش‌ها، ۱۳۸۴).
- دولت در ایران برای شکستن «دور باطل فقر» و «دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی» از متقدمان و مبتکران برنامه‌ریزی اقتصادی در کشورهای در حال توسعه بود و اصطلاح «دور باطل فقر و شکستن آن» به کمک برنامه را برای اولین بار ابوالحسن ابتهاج، از بنیانگذاران برنامه‌ریزی اقتصادی در ایران به کار برد.^۲
- تهیه برنامه در ایران از ۱۳۱۶ آغاز و «شورای اقتصاد» تشکیل شد و تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی به طور اسمی «برنامه ولی عملاً ۳ برنامه تدوین و اجرا گردید و برنامه ششم عمرانی برای

۱. بند ۳ ماده ۱ قانون برنامه و بودجه سال ۱۳۵۱.

۲. مطبوعات معتبر خارجی نیز به این موضوع توجه کرده‌اند. در همان زمان، روزنامه نیویورک هرالد تریبون (در شماره ۱۲ مارس ۱۹۴۷) در گزارشی آورده است: «ابتهاج نظریه برنامه ریزی خود را با نیروی بی‌پایانی اشاعه می‌دهد».

سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۲ تهیه شده بود که برای اولین بار در آن، برنامه‌ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد ارگانیک اقتصاد کشور، جایگزینی واردات همراه با سیاست‌های صرفه‌جویی ملی جهت کاهش تقاضا، برنامه آمایش سرزمین برای چشم انداز ۲۰ ساله و نیز آینده‌نگری ده ساله برای یافتن چشم‌انداز بلند مدت توسعه کشور لحاظ شد؛ که با وقوع انقلاب اسلامی به اجرا درنیامد.

برنامه‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی

برنامه اول: پس از پایان جنگ، برنامه اول توسعه در سال ۱۳۶۸ برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۲-۱۳۶۸) تهیه و به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. برنامه اول توسعه توانست به رشد متوسط سالانه ۷/۵۲ درصد در سال دست یابد. با پایان برنامه اول توسعه در سال ۱۳۷۲ با توجه به ایجاد مشکلات در اجرای برنامه اول، تا سال ۱۳۷۴ تصویب و اجرای برنامه دوم توسعه به تأخیر افتاد و عملاً کشور یکی، دو سال برنامه‌ای در دست اجرا نداشت.

برنامه دوم: برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۷۸-۱۳۷۴) تهیه شد.

الگوی برنامه دوم، برنامه‌ریزی جامع اقتصادی و استراتژی برنامه، رشد و توسعه پایدار، حمایت از صنایع داخلی و کاهش وابستگی به درآمد نفت با هدف رشد سالانه برنامه ۵/۱ درصد در طول برنامه پیش بینی شده بود (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۴).

برنامه سوم: برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی برای اجرا در مدت ۵ سال (۸۳-۱۳۷۹) تصویب گردید.

در این برنامه، رشد اقتصادی سالانه ۶ درصد (حداقل رشد قابل قبول دولت برای اقتصاد ایران) پیش بینی شده بود. میانگین رشد سرمایه‌گذاری در این دوران ۷/۱۸ درصد تعیین گردید که تحقق آن نیازمند پس‌انداز عمومی از طریق ایجاد امنیت اقتصادی و قضایی مطمئن و جلب اعتماد عمومی نسبت به سیاست‌های کلان اقتصادی دولت بوده است (ر. ک: سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

برنامه چهارم: برنامه چهارم توسعه برای اجرا در دوره پنج‌ساله (۸۸-۱۳۸۴) در چارچوب چشم انداز آینده در افق ۱۴۰۴ و با الگوی رشد پایدار اقتصادی استوار بر دانایی و رویکرد جهانی، برای اصلاح ساختارها و فرآیندهای جامعه تهیه و تدوین شد.

هدف رشد سالانه برنامه ۸ درصد در طول برنامه تعیین گردید (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۳)؛ که برخی ارزیابی‌ها حاکی از آن است که بیشتر اهداف آن برنامه تحقق نیافت.

برنامه پنجم: قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، در سال ۱۳۹۰ رسماً برای اجرا در دوره پنج‌ساله (۹۵-۱۳۹۰) آغاز شد^۱ و برنامه ششم تدوین و به مجلس شورای اسلامی تقدیم شده و در مجلس در دست بررسی است.

آمار شاخص‌های اصلی نشان می‌دهد که در اجرا، برنامه سوم از دیگر برنامه‌ها موفق‌تر بوده و در سرمایه‌گذاری بیشترین رشد و در تورم کمترین نرخ و در رشد تولید ناخالص داخلی، نسبت به میانگین برنامه‌ها (۷/۶۷ درصد) بالاتر (۶/۱) بوده و در نرخ بیکاری، نیز اندکی از میانگین (۱۲) بالاتر قرار داشته که اگر تعریف بیکاری در دوره اجرای برنامه چهارم تغییر نمی‌کرد،^۲ چه بسا در این شاخص نیز بهترین بود (جدول و نمودار ۱).

در سال‌های ۸۴-۱۳۸۰ رشد اقتصادی کشور، مناسب و روند مثبتی داشت. از دلایل موفقیت در زمینه رشد مناسب اقتصادی و افزایش با ثبات تولید داخلی، می‌توان به انجام اصلاحات ساختاری اقتصاد، ایجاد صندوق ذخیره ارزی مازاد درآمد نفت، اصلاح قانون جلب و حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی اشاره نمود.

بازه زمانی ۸۴-۱۳۷۸ تنها بازه زمانی، طی دوره مورد بررسی بود که تصمیمات اقتصادی دارای ثبات نسبی و آینده برای فعالان اقتصادی قابل پیش‌بینی بود.

با استقرار دولت بعدی در سال ۱۳۸۴، و تغییر مکرر سیاست‌ها در حوزه اقتصادی و اتخاذ تصمیمات شتاب‌زده و افزایش بی‌سابقه بهای جهانی نفت به همراه نوسان نسبتاً زیاد بهای آن در کنار اجرای فاز اول قانون هدفمندسازی یارانه‌ها و وضع تحریم‌های شدید ایالات متحده و کشورهای اروپایی بر علیه ایران، فضای نااطمینانی زیادی، اقتصاد کشور را در برگرفت (موسوی و محرابیان، ۱۳۹۵).

۱- با توجه به اینکه گزارش رسمی عملکرد برنامه پنجم منتشر نشده، در جدول ارزیابی عملکرد برنامه‌ها، عملکرد برنامه پنجم ارائه نگردیده است.

۲- تا سال‌های ۱۳۸۳ شاخص نرخ بیکاری اینگونه تعریف می‌شد که هر شخصی که ۲ روز در هفته (مرجع) کار می‌کرد، شاغل محسوب می‌شد؛ اما پس از آن، تعریف نرخ بیکاری تغییر یافت. بسیاری معتقدند که این تغییر برای کمتر نشان دادن نرخ بیکاری در کشور توسط دولت وقت صورت گرفته است. براساس این تعریف دولت، هر کس حداقل یک ساعت در هفته کار کند و دستمزد دریافت کند، شاغل محسوب می‌شود. مرکز آمار ایران اعلام کرده که تغییر نرخ بیکاری در راستای همسو کردن شاخص‌ها با استانداردهای سازمان بین‌المللی کار بوده و تنها موجب یک درصد تغییر در نرخ بیکاری و آن هم برای یک بار شده است، همچنین در تعریف قبلی، امکان ارزیابی برخی مشاغل که در هفته کمتر از ۱۶ ساعت کار داشته‌اند، امکان پذیر نبوده است (ر. ک: چکیده نتایج طرح آمارگیری نیروی کار، تابستان ۱۳۹۳).

جدول ۱. مقایسه عملکرد برخی شاخص‌های کلان در برنامه‌های مختلف توسعه (درصد)

میانگین عملکرد ۴ برنامه	عملکرد برنامه چهارم	عملکرد برنامه سوم	عملکرد برنامه دوم	عملکرد برنامه اول	عملکرد برنامه‌ها شاخص‌ها
۵/۶۷	۵/۸۲	۶/۱	۳/۲۶	۷/۵۲	رشد تولید ناخالص داخلی
۸/۸	۶/۹	۱۰/۷	۸/۴	۹/۲	رشد سرمایه‌گذاری
۱۸/۷۵	۱۶/۵۲	۱۴/۱۲	۲۵/۶۲	۱۸/۸۸	میانگین نرخ تورم
۱۲	۱۱/۱۲	۱۲/۳	۱۳/۱	۱۱/۵	میانگین نرخ بیکاری

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

آنچه در ارتباط با این شاخص‌ها اهمیت دارد و برای شرایط امروز ایران می‌تواند از دل مقایسه عملکرد نظام ملی در دو برنامه توسعه متاخر، شفافیت بخش باشد، این است که در گزارش منتشر شده مرکز پژوهش‌های مجلس در مهر ۱۳۹۲ آمده است: در دوره منطبق با برنامه چهارم^۱ به‌طور متوسط برای دستیابی به هریک واحد رشد اقتصادی، پنج برابر بیشتر از دوره منطبق با برنامه سوم^۲ دلار از درآمدهای منابع نفتی هزینه شده است؛ یعنی در این دوره، بی‌سابقه‌ترین سطوح فساد و ناکارآمدی را تجربه کرده‌ایم. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که رمز اصلی موفقیت نسبی خارق‌العاده کشور در برنامه سوم در این است که در ساخت قدرت این دوره، توازن قوا را بیشتر رعایت کرده بودیم. یعنی عدالت سیاسی برای عملکرد اقتصادی ایران، زیربنایی‌ترین نقش‌ها را دارد. درحالی‌که ما شعار و داعیه اخلاقی داشتیم، در یک دوره کمتر از شش سال در حدود سال‌های برنامه چهارم، ایران بالغ بر ۶۰ رتبه به سمت فاسدترین کشورهای دنیا سقوط کرد(ر.ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).

برنامه ششم^۳ و نقد آن

در راستای تحقق اهداف سند چشم‌انداز بیست ساله و اجرای سیاست‌های کلی، لایحه برنامه ششم توسعه و اقتصاد مقاومتی، برای سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۹۹، به منظور دستیابی به رشد اقتصادی متوسط سالیانه ۸ درصد و ضریب جینی ۳۴ درصد در سال پایانی برنامه، ضمن اینکه طرح‌ها و پروژه‌های مرتبط با برنامه‌ها و طرح‌های مصوب ستاد فرماندهی اقتصاد مقاومتی در بودجه ریزی سالانه و نیز

۱- دوره موسوم به عدالت و مهرورزی.

۲- دوره موسوم به اصلاحات.

۳- دولت چهارم مرداد ماه ۱۳۹۵ لایحه برنامه ششم توسعه مشتمل بر ۳۵ ماده را تقدیم مجلس شورای اسلامی کرد.

صرفه‌جویی در هزینه‌های عمومی، اصلاح نظام درآمدی دولت و همچنین قطع وابستگی در بودجه سال پایانی برنامه ششم از اولویت برخوردار خواهند بود، با اولویت‌ها و مسائل محوری زیر ارائه گردید (پایگاه اطلاع رسانی دولت: dolat.ir):

- ۱- موضوعات خاص راهبردی شامل آب و محیط زیست؛
 - ۲- موضوعات خاص مکان محور شامل توسعه سواحل مکران و حاشیه شهرها؛
 - ۳- موضوعات خاص بخشی پیشروی اقتصاد شامل معدن و صنایع معدنی، گردشگری، ترانزیت و حمل و نقل ریلی، فناوری اطلاعات و ارتباطات و انرژی.
- همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، برنامه با اهداف و اولویت‌های چندگانه مواجه است و گفته می‌شود که هدف‌های زیاد یعنی بی‌هدفی!
- برنامه ششم از نظر جداول و ارقام کمی ضعیف است. با توجه به حساس بودن اوضاع خاورمیانه، دگردیسی در جایگاه سوخت فسیلی، شوک‌های نفتی، وضعیت ارزی و عدم دستیابی کامل به اهداف برنامه‌های قبلی، اولویت‌های این برنامه با ملاحظه سند موجود، دقیقاً مشخص نیست (ر. ک: مرکز پژوهشها، ۱۳۹۵).

ردیف‌های متفرقه یعنی ردیف‌هایی که مبتنی بر برنامه نیست و در چارچوب یک اقتصاد سیاسی رانتی که چندان ربطی به توسعه نیز ندارد، قابلیت تخصیص پیدا می‌کنند. یا مثلاً از مواردی که به اعتبار پسابرجام اضافه شده؛ پیش‌بینی رشد دوبرابری وام‌گیری از خارج برای تأمین نیازهای جاری و غیرجاری کشور است. آن‌هایی که فهم نظری از مسائل دارند، می‌دانند در شرایطی که با ساختار نهادی کژکارکرد روبه‌رو هستیم، وام‌گیری خارجی دقیقاً همان کارکردهایی را دارد که جهش قیمت نفت برای ما داشته است؛ یعنی می‌تواند نیروی محرکه فساد، ناکارآمدی و هزینه‌های غیرمتعارف بیشتر شود؛ بدون اینکه دستاورد چندانی برای کشور به‌همراه داشته باشد بنابراین تقدم‌دادن به افزایش وام‌گیری خارجی قبل از اصلاح ساختار نهادی کژکارکرد مانند تزریق سم به بدن یک بیمار است (ر. ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).

بحث ما این است که شرایط کنونی ایران، اتفاقاً شرایطی است که باید بالاترین سطح توجه به مسائل توسعه را شاهد باشیم. از منظر عدالت اجتماعی، توازن منطقه‌ای و برابری درآمدی، ایران شرایط تاریخی نامناسبی را تجربه می‌کند و در غیاب نگرش‌های سطح توسعه، نمی‌توانیم این مسائل را حل و فصل کنیم و بابت آن، هزینه‌های سنگینی باید بپردازیم؛ کما اینکه تاکنون نیز پرداخته‌ایم.

در مقدمه سند لایحه برنامه ششم که کمترین مشارکت قوای دیگر و دانشگاهیان و کارشناسان در تهیه آن وجود داشته، ذکر شده این مطالبه‌ها برای پیگیری تمام اهدافی است که در تمام

سیاست‌های کلی که تاکنون وجود داشته، همچنین سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی را پیگیری می‌کنیم. سیاست‌هایی که به‌طور خاص مدنظر قرار گرفته حدود صد هدف است. وقتی برای یک دوره پنج‌ساله، اهداف بی‌شماری را مطرح می‌کنید، یعنی عملاً دنبال هیچ هدفی نیستید و قادر به تحقق هیچ هدفی هم نخواهید بود. این متن از انسجام برخوردار نیست و در آن، تناقض‌ها، نارسایی‌ها و کاستی‌های کوچک و بزرگ وجود دارد(همان).

در موارد «احکام مورد نیاز»، نیز نقاط ضعف وجود دارد. همچنین چند بار از عبارت «دولت مجاز است» استفاده شده؛ یعنی دولت مکلف نیست. یعنی در زمینه‌هایی که خود دولت‌مردان تصریح می‌کنند که در جست‌وجوی مجوز هستند، به اعتبار این مجوزها حاضر به بپذیرفتن مسئولیت نیستند. از این گذشته بسیاری از مسائل حیاتی را به تشخیص اشخاص، مثلاً وزیر، منوط کرده‌اند. این مساله اصلاً از اساس با فلسفه برنامه‌ریزی توسعه که می‌گوید برای توسعه‌یافتن باید مناسبات را غیرقائم به شخص و ضابطه محور کرد تا امور پیش‌بینی پذیر شود، مغایرت دارد. وقتی در برنامه‌های چهارم و پنجم، این سند با آرای دو، سوم نمایندگان برای دولت الزام قانونی داشت، دولت قبلی توانست آن قدر به آن بی‌اعتنایی کند، حال از سندی که در حد مصوبه هیأت وزیران باشد، انتظار اینکه قابلیت اجرایی پیدا کند، بسیار کاهش می‌یابد(مؤمنی، ۱۳۹۵).

تعداد واژه‌های برنامه‌ها و ملاحظات آن

تعداد واژه‌ها در برنامه‌ها در تحلیل محتوا می‌باید در نظر گرفته شود؛ زیرا در برنامه‌ای که مجموع واژه‌ها از تعداد واژه‌های برنامه دیگر بیشتر باشد، علی‌القاعده اگر تأکید برنامه‌ها بر واژه‌های کلیدی یکسان باشد، در برنامه با واژه‌های بیشتر، کلید واژه‌های بیشتری به کار می‌رود و در نتیجه، در استفاده از واژه‌ها، می‌باید نسبت کل واژه‌ها در برنامه‌ها لحاظ گردد و تعداد واژه‌ها به طور نسبی سنجیده شوند و از این رو، تعداد واژه‌های برنامه‌ها اهمیت دارد.

بدین جهت تعداد کلمات به کار گرفته شده در برنامه‌ها استخراج شدند که از برنامه اول تا ششم به ترتیب، از حدود ۱۷۶۵۰، ۲۷۴۱۰، ۳۳۲۳۰، ۳۲۳۵۰، ۴۹۲۵۰ و ۹۸۳۰ واژه استفاده شده، به طوری که، برنامه ششم از کمترین کلمات بهره برده و میانگین واژه‌های استفاده شده در ۵ برنامه اول حدود ۳۱۹۸۰ یعنی تقریباً ۳۰۲۵ برابر بوده است و در تحلیل محتوا این نسبت می‌باید رعایت گردد.

تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه پس از انقلاب با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی

۱. **واژه اقتصاد اسلامی:** در این مقاله، ابتدا سعی گردید به تحلیل محتوای معطوف به اقتصاد اسلامی پرداخته شود، ولی به دلیل اینکه واژگان مستقیم از جمله واژه «اقتصاد اسلامی» در هیچ‌یک از برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران (از برنامه اول تا ششم)، به کار نرفته بود، طبیعتاً در جداول نیامد.

۲. **تأمین مالی اسلامی و واژگان مرتبط:** الف) در سطوح بعدی نیز برخی از واژه‌ها در هیچ‌یک از برنامه‌های اول تا ششم به چشم نمی‌خورد، مانند: تأمین مالی اسلامی، قرض الحسنه، مضاربه، مزارعه، مساقات، جعاله. فقط در برنامه ششم یک مورد «مشارکت مدنی» و یک مورد «فروش اقساطی» به کار رفته است. ب) درباره عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی، اسلامی موارد معدودی از واژه‌های مرتبط در برنامه‌ها به کار رفته بود که در جدول ۲ و نمودار ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۲. تعداد واژه‌های عملیات بانکی بدون ربا و عقود و ابزارهای معاملات شرعی

اسلامی در برنامه‌های توسعه ج. ا. ایران

برنامه‌ها موضوعات	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم با تعدیل
عملیات بانکی بدون ربا	۷	۱.۴	۰	۰
عقود اسلامی	۳	۰.۶	۰	۰
اجاره به شرط تملیک	۳	۰.۶	۰	۰
معاملات سلف	۱	۰.۲	۰	۰
صکوک	۵	۱	۱	۳/۲۵
جمع	۱۹	۳/۸	۱	۳/۲۵

مأخذ: یافته‌های مطالعه

همان‌گونه که ملاحظه می‌گردد در ۵ برنامه اول تا پنجم استفاده معدودی از این واژه‌ها به عمل آمده و در برنامه ششم، جز در یک مورد (صکوک)، اصلاً اشاره‌ای به آن‌ها نشده است. به دلیل اینکه که از شاخص‌های اقتصاد اسلامی در واژگان برنامه‌ها کمتر استفاده شده و یا اصلاً استفاده نشده بود، به سطح دیگری از آموزه‌های اسلامی در حوزه اقتصادی و اجتماعی پرداخته شد. اضافه می‌نماید، استفاده از واژه‌های اقتصاد اسلامی در قانون برنامه، لزوماً روح کلی برنامه را به سمت اسلامی‌تر شدن نمی‌برد و بدین لحاظ با استفاده از آثار مرتبط در این زمینه، واژه‌هایی که در آموزه‌های اسلامی از اهمیت برخوردارند، مانند: عزت، استقلال، فقر زدایی، توانمند سازی، عدالت، تولید، اشتغال، کنترل تورم و بیکاری، آموزش، سلامت، بیمه، کنترل آلودگی‌های زیست محیطی، منع اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، نظارت و حسابرسی و از این قبیل انتخاب شد.^۱ و برای نمونه از موارد فوق، روایاتی در این زمینه، بسیار گویاست: امام علی (ع): خرسند نمی‌شوم اگر از کار دنیا، سراسر، بی‌نیاز گردم؛ زیرا من از بیکارگی بیزارم^۲ (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۴). هر آینه فقر، خواری جان است و مایه سرگشتگی عقل و فراهم آورنده اندوه^۳ (غرر الحکم، ۳۴۲۸). امام صادق (ع): پنج ویژگی‌اند که هر کس یکی از آن‌ها را نداشته باشد، همواره زندگی‌اش کاستی دارد، عقلش زوال می‌پذیرد، و دلش دغدغه دارد؛ یکم تندرستی، دوم امنیت، سوم گشایش روزی^۴ (بحار الانوار، ۷۴/ ۱۸۶/ ۵).

عزت، استقلال و توسعه ایرانی، اسلامی

همان‌گونه که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، از واژه عزت، استقلال (و منع وابستگی) و توسعه ایرانی، اسلامی، مجموعاً در ۵ برنامه ۲۵ بار استفاده شده است که به طور متوسط در هر برنامه اول تا پنجم

۱- مانند آثار سید محمد باقر صدر (۱۳۶۰)، سید محمد حسین طباطبایی (۱۳۶۱)، سید کاظم صدر (۱۳۸۴)، سبحانی و نظریور (۱۳۸۰)، صادقی و همکار (۱۳۸۲) میرمعزی (۱۳۸۰)، الفنجری (۱۳۸۱)، یوسفی (۱۳۸۰)، اختر (۱۳۸۱)، قره باغیان، سبحانی و دادگر (۱۳۸۹)، نمازی و همکاران (۱۳۸۱).

۲- ضمن اینکه فراوانی این واژه‌ها نیز هیچ تضمینی برای اجرا ندارد و وجود آن‌ها در برنامه، صرفاً قدم اول است و تمهیدات دیگری را می‌طلبد.

۳- مَا يَسْرُنِي أَنِّي كَفَيْتُ أَمْرَ الدُّنْيَا كُلَّهُ؛ لَأَنِّي أَكْرَهُ عَادَةَ الْعَجْزِ.

۴- إِنَّ الْفَقْرَ مَذَلَّةٌ لِلنَّفْسِ، مَدْهَشَةٌ لِلْعَقْلِ، جَالِبٌ لِلْهَمِّ.

۵- خَمْسُ خِصَالٍ مَنْ فَقَدَ وَاحِدَةً مِنْهُنَّ لَمْ يَزَلْ نَاقِصَ الْغَيْشِ زَائِلَ الْعَقْلِ مَشْغُولَ الْقَلْبِ؛ فَأَوَّلُهَا: صِحَّةُ الْبَدَنِ، وَالثَّانِيَةُ: الْأَمْنُ، وَالثَّالِثَةُ: السَّعَةُ فِي الرِّزْقِ.

۶- در موارد دیگر نیز آیات، روایات و احادیث زیادی یافت می‌شود که به دلیل محدودیت صفحات از ذکر آن‌ها خودداری شد.

جمعاً ۵ بار بوده که بسیار کم است و در برنامه ششم هم حتی پس از تعدیل، ناچیز می‌باشد (جدول و نمودار ۳).

جدول ۳. تعداد واژه های عزت، استقلال و توسعه ایرانی، اسلامی

در برنامه های توسعه ج.ا.ایران

برنامه ها موضوعات	جمع ۵ برنامه اول تا پنجم	متوسط ۵ برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
عزت	3	0.6	1	3.25
استقلال (و منع وابستگی)	19	3.8	1	3.25
توسعه ایرانی، اسلامی	3	0.6	-	-
جمع	۲۵	۵	۲	۶/۵

مأخذ: یافته های مطالعه

فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابر

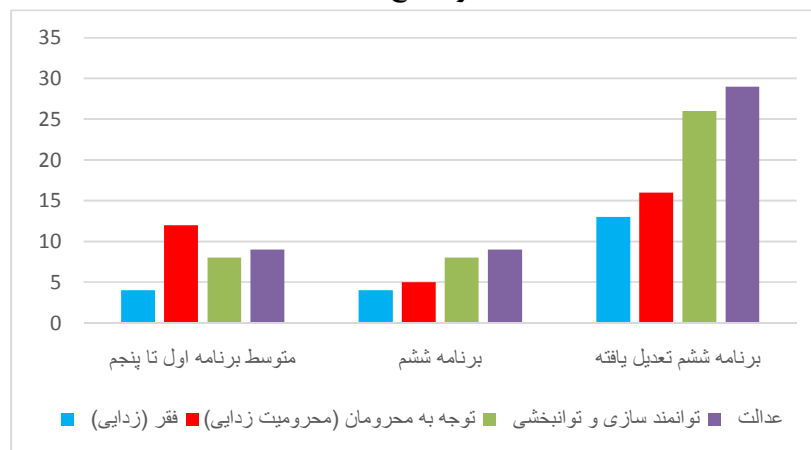
در جدول ۳ به فقر (زدایی)، توجه به محرومان (محرومیت زدایی)، توانمند سازی، عدالت و برابری (ومنع تبعیض) پرداخته شده که بجز در برنامه سوم مجموع این واژه ها از برنامه اول تا پنجم سیر صعودی داشته و توجه به محرومان (محرومیت زدایی) در مجموع برنامه ها بالاترین تعداد را شامل می شود و پس از آن، عدالت که در برنامه ششم تعدیل یافته بیشترین است (جدول و نمودار ۴).

جدول ۴. تعداد واژه های فقر، محرومیت، توانمند سازی، عدالت و برابری

در برنامه های توسعه ج.ا.ایران

برنامه ها موضوعات	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
فقر (زدایی)	۱۹	۳/۸	۴	۱۳
توجه به محرومان (محرومیت زدایی)	۶۰	۱۲	۵	۱۶/۵
توانمند سازی و توانبخشی	۳۸	۷/۶	۸	۲۶
عدالت	۴۶	۹/۳	۹	۲۹/۵
جمع	۱۶۳	۳۲.۶	۲۶	۸۵

نمودار ۴. تعداد واژه‌های فقر، محرومیت، توانمندسازی، عدالت و برابری در برنامه‌های توسعه ج.ا.

مأخذ: یافته‌های مطالعه

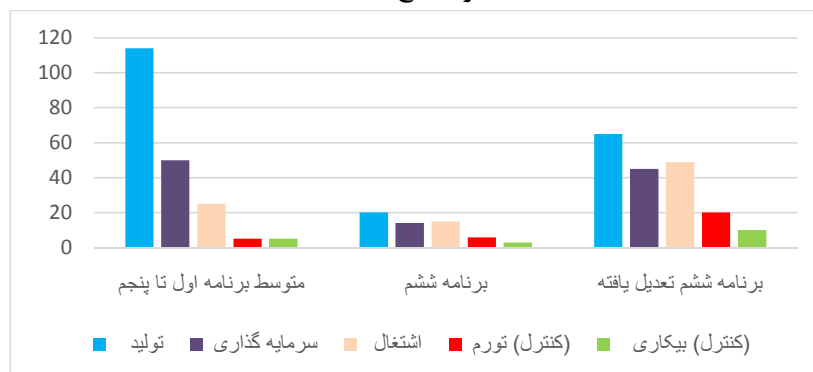
تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری

در جمع، جز در واژه تورم، که در برنامه ششم به نسبت بیشتر به کار رفته، در مابقی این واژه‌ها در لایحه برنامه ششم، از متوسط برنامه‌های اول تا پنجم کمتر بوده است (جدول و نمودار ۵) و این شاخص با نگرش کلی دولت یازدهم که این برنامه را تدوین کرده است، همخوانی دارد؛ چرا که دولت از ابتدای مسئولیت‌اش بیشتر دغدغه کاهش تورم را داشته تا شاخص‌های دیگر تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال و بیکاری.

جدول ۵. تعداد واژه‌های تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در برنامه‌های توسعه ج.ا. ایران

موضوعات	برنامه‌ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
تولید	۵۷۳	۱۱۴.۶	۲۰	۶۵	
سرمایه‌گذاری	۲۵۰	۵۰	۱۴	۲۱	
اشتغال	۱۲۵	۲۵	۱۵	۲۲.۵	
(کنترل) تورم	۲۶	۵.۲	۶	۹	
(کنترل) بیکاری	۲۸	۵.۶	۳	۴.۵	
جمع	۱۰۰۲	۲۰۰.۴	۵۸	۸۷	

نمودار ۵. تعداد واژه‌های تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال، تورم، و بیکاری در برنامه‌های توسعه ج.ا.ا.

مأخذ: یافته‌های مطالعه

آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه (کنترل) آلودگی و محیط زیست

در مجموع تعداد واژه‌های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست از برنامه اول تا برنامه پنجم سیر صعودی داشته است که توجه روزافزون سیاست‌گذاران برنامه را به توسعه انسانی و توسعه پایدار نشان می‌دهد که از آموزه‌های اسلامی محسوب می‌شوند. در لایحه برنامه ششم نیز از این واژه‌ها به طور مکرر استفاده شده (جدول و نمودار ۶) و دولت یازدهم نیز به آن‌ها اهتمام داشته است.

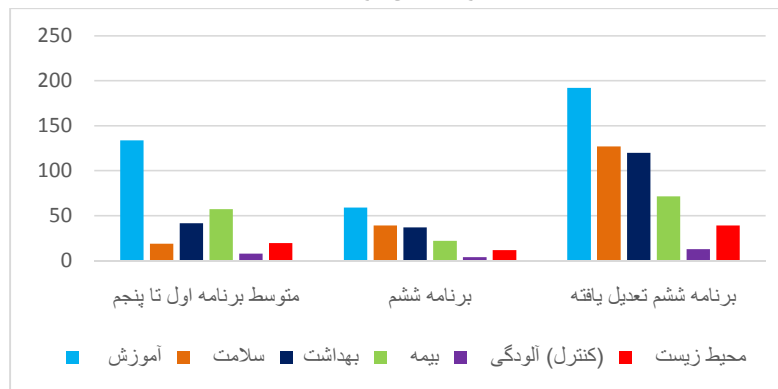
جدول ۶. تعداد واژه‌های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست

در برنامه‌های توسعه ج.ا.ا. ایران

موضوعات	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
آموزش	۶۷۰	۱۳۴	۵۹	۱۹۲
سلامت	۹۴	۱۸.۸	۳۹	۱۲۷
بهداشت	۲۰.۸	۴۱.۶	۳۷	۱۲۰
بیمه	۲۸۶	۵۷.۲	۲۲	۷۱.۵
(کنترل) آلودگی	۳۹	۷.۸	۴	۱۳
محیط زیست	۹۷	۱۹.۴	۱۲	۳۹
جمع	۱۳۹۴	۲۷۸.۸	۱۷۱	۴۵۲.۵

مأخذ: یافته‌های مطالعه

نمودار ۶. تعداد واژه‌های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست در برنامه‌های توسعه

مأخذ: یافته‌های مطالعه

۱. اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن

در تعداد واژه‌های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، فراوانی کلمه مسکن با فاصله زیادی از کلمات دیگر، بالا است، و از ۳ واژه اضرار، اسراف و امنیت غذایی، در لایحه برنامه ششم اصلاً ذکری به میان نیامده است (جدول و نمودار ۷).

جدول ۷. تعداد واژه‌های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن در برنامه‌های

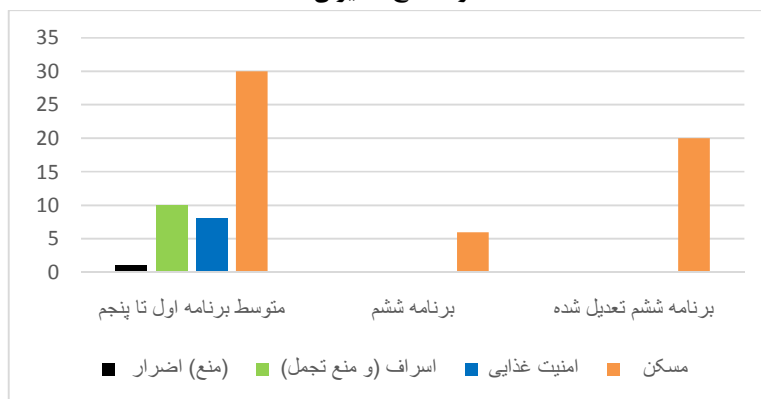
توسعه ج. ا. ایران

برنامه ها / موضوعات	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل شده
(منع) اضرار	۵	۱	۰	۰
اسراف (و منع تجمل)	۵۰	۱۰	۰	۰
امنیت غذایی	۴۰	۸	۰	۰
مسکن	۱۵۰	۳۰	۶	۲۰
جمع	۲۴۵	۴۹	۶	۲۰

مأخذ: یافته‌های مطالعه

۱- لازم به ذکر است که اگر برخی از این واژه‌ها جزو عناوین سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها بوده، نیز احصا شده، مانند «وزارت مسکن و شهرسازی»، به دلیل اینکه ورود نام آنها توجه به آن موضوع را دربرداشته است.

نمودار ۷. تعداد واژه های اضرار، اسراف، امنیت غذایی و مسکن در برنامه های توسعه ج.ا.ایران

مأخذ: یافته های مطالعه

حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی (مقابل به فساد)

به هریک از واژه های شفافیت و فساد، در کل برنامه های اول تا پنجم فقط ۳ بار اشاره شده و لایحه برنامه ششم، نیز با تعدیل در همین حدود است و مجموعاً پاسخگویی و حسابرسی در کل برنامه های اول تا پنجم به ترتیب ۱۰ و ۱۱ بار سخن رفته، و اشاره به این واژه ها در لایحه برنامه ششم ناچیز می باشد و واژه نظارت نیز بین این واژه ها در مجموع در تمام برنامه ها بیشتر مشاهده می شود (جدول و نمودار ۸).

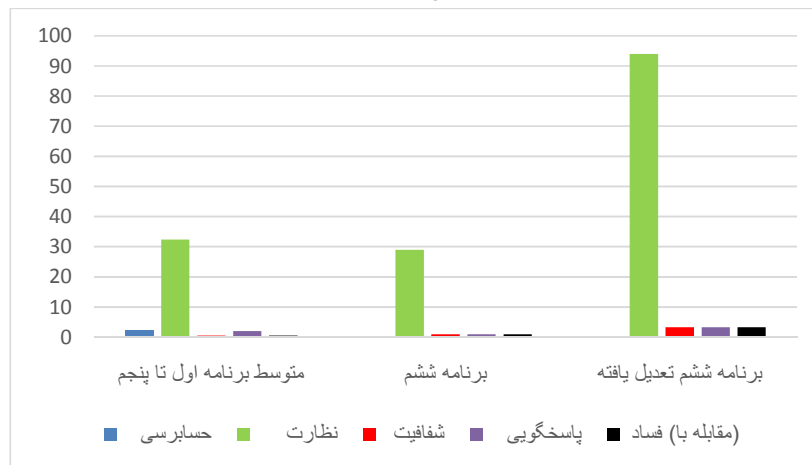
جدول ۸. تعداد واژه های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد

در برنامه های توسعه ج.ا.ایران

موضوعات	برنامه ها	جمع برنامه اول تا پنجم	متوسط برنامه اول تا پنجم	برنامه ششم	برنامه ششم تعدیل یافته
حسابرسی	۱۱	۲.۲	۰	۰	۰
نظارت	۱۶۲	۳۲.۴	۲۹	۹۴	۹۴
شفافیت	۳	۰.۶	۱	۳.۲۵	۳.۲۵
پاسخگویی	۱۰	۲	۱	۳.۲۵	۳.۲۵
(مقابل به) فساد	۳	۰.۶	۱	۳.۲۵	۳.۲۵
جمع	۱۸۹	۳۷.۸	۳۲	۱۰۳.۷۵	۱۰۳.۷۵

مأخذ: یافته های مطالعه

نمودار ۸. تعداد واژه‌های حسابرسی، نظارت، شفافیت، پاسخگویی و فساد در برنامه‌های توسعه

مأخذ: یافته‌های مطالعه

اعتماد، سرمایه اجتماعی، تأمین اجتماعی و مشارکت

به مفاهیم با اهمیتی مانند سرمایه اجتماعی و اعتماد در تمامی برنامه‌ها بی‌توجهی و یا بسیار کم توجهی شده، و از لفظ مشارکت در برنامه‌ها بیشتر استفاده شده است (جدول و نمودار ۹).

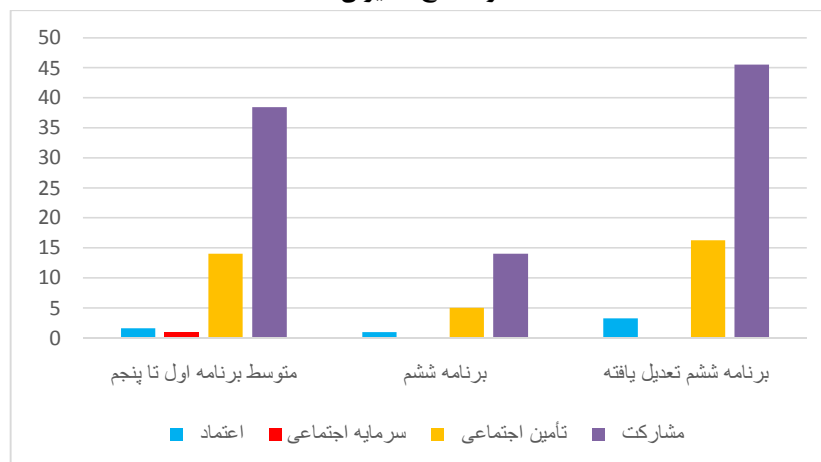
جدول ۹. تعداد واژه‌های اعتماد، سرمایه اجتماعی، تأمین اجتماعی و مشارکت

در برنامه‌های توسعه ج.ا. ایران

برنامه	برنامه	متوسط برنامه اول تا	جمع برنامه اول تا	برنامه ها
تعدیل یافته	ششم	پنجم	پنجم	موضوعات
۳.۲۵	۱	۱.۶	۸	اعتماد
۰	۰	۱	۵	سرمایه اجتماعی
۱۶.۲۵	۵	۱۴	۷۰	تأمین اجتماعی
۴۵.۵	۱۴	۳۸.۴	۱۹۲	مشارکت
۶۵	۲۰	۵۵	۲۷۵	جمع

مأخذ: یافته‌های مطالعه

نمودار ۹. تعداد واژه های اعتماد، سرمایه و تأمین اجتماعی و مشارکت در برنامه های توسعه ج.ا. ایران

مأخذ: یافته های مطالعه

سخن پایانی

۱. متخصصانی پیشنهاد داده اند که دولت این سند توسعه را پس بگیرد^۱ و درصدد این باشد که صادقانه و شفاف و مشارکت جویانه، مقدماتی فراهم آورد که یک سند راه گشا که شامل نکات حیاتی است، ارائه کند که اگر چنین نشود ما باز هم فرصت تاریخی دیگری را از دست می دهیم (ر.ک: مؤمنی، ۱۳۹۵).

۲. از مشکلات نظام تدبیر کشور این است انتخابات مجلس و ریاست جمهوری و... به صورت حزبی برگزار نمی شود تا حداقلی از هم فکری پس از انتخاب مسؤولان پدید آید.

۳. دولت ها برنامه ای را به تصویب می رسانند که اجرای آن عموماً برعهده مسؤولان بعدی می باشد و در رقابت های گروهی و جناحی ممکن است برای دولت های بعدی، تعهدات فراتر از اختیارات و امکانات تحمیل نمایند و از طرفی، به علت اینکه نظارت (به رغم فراوانی پر شمار این واژه در تمامی برنامه ها)، حسابرسی، بازرسی و کنترل در کشور ضعیف است، دولت های بعدی که رویکرد دولت

۱- بایزید مردوخ از کارشناسان برجسته نیز پیشنهاد تمدید برنامه پنجم را تا سال ۱۳۹۵ به دولت داد که برنامه ششم بازبینی و اصلاح گردد.

- قبلی را برنتابند، در صورتی که مایل و قادر باشند، به اجرای مصوبات و ازجمله برنامه تن در نمی‌دهند. اجرا نشدن حدود دو، سوم از مفاد برنامه چهارم، نشانه آشکاری از این رفتار است.
۴. دوره برنامه‌ها با دوره مسئولیت دولت‌ها، انطباق ندارد و در مواردی یک برنامه توسط دو دولت اجرا می‌شود که ارزیابی‌ها را با مشکل مواجه می‌کند.
۵. معمولاً نظارت و بازرسی در کشورمان، پس از اجرا اعمال می‌گردد و نه در حین اجرا و این فرایند، یکی از معضلاتی است که دامنگیر برنامه‌ها است.

نتیجه‌گیری

استفاده از واژه‌های اقتصاد اسلامی در قانون برنامه، لزوماً روح کلی برنامه را به سمت اسلامی‌تر شدن نمی‌برد و بدین لحاظ، واژه‌هایی که در آموزه‌های اسلامی از اهمیت برخوردارند، انتخاب شد. ضمن اینکه فراوانی این واژه‌ها نیز هیچ تضمینی برای اجرا ندارد و وجود آن‌ها در برنامه، صرفاً قدم اول است و تمهیدات دیگری را می‌طلبد.

در جمع، در واژه تورم، که در برنامه ششم به نسبت بیشتر به کار رفته، واژه‌های تولید، سرمایه‌گذاری، اشتغال و بیکاری در لایحه برنامه ششم، از متوسط برنامه‌های اول تا پنجم کمتر بوده و این شاخص با نگرش کلی دولت یازدهم که این برنامه را تدوین کرده است، همخوانی دارد؛ چرا که دولت از ابتدای مسئولیت‌اش بیشتر دغدغه کاهش تورم را داشته است تا شاخص‌های دیگر. تعداد واژه‌های آموزش، سلامت، بهداشت، بیمه، آلودگی و محیط زیست از برنامه اول تا برنامه پنجم سیر صعودی داشته است که توجه روزافزون سیاست‌گذاران برنامه را به توسعه انسانی و توسعه پایدار نشان می‌دهد که از آموزه‌های اسلامی محسوب می‌شوند. در لایحه برنامه ششم نیز از این واژه‌ها به طور مکرر استفاده شده و دولت یازدهم نیز به آنها اهتمام داشته است.

در تعداد واژه‌های اسراف، اسراف، امنیت غذایی و مسکن، فراوانی کلمه مسکن با فاصله زیادی از کلمات دیگر، در همه برنامه‌ها بالا و از واژه‌های اسراف و امنیت غذایی، در لایحه برنامه ششم اصلاً ذکری به میان نیامده است.

به هریک از واژه‌های شفافیت و فساد، در کل برنامه‌های اول تا پنجم فقط ۳ بار اشاره شده و لایحه برنامه ششم، نیز با تعدیل در همین حدود است و مجموعاً پاسخگویی و حسابرسی در کل برنامه‌های اول تا پنجم به ترتیب ۱۰ و ۱۱ بار سخن رفته، و اشاره به این واژه‌ها در لایحه برنامه ششم ناچیز می‌باشد و واژه نظارت نیز بین این واژه‌ها در مجموع در تمام برنامه‌ها بیشتر مشاهده می‌شود

به مفاهیم با اهمیتی مانند سرمایه اجتماعی و اعتماد در تمامی برنامه‌ها بی‌توجهی و یا بسیار کم توجهی شده، و از لفظ مشارکت در برنامه‌ها بیشتر استفاده شده است. این‌که واژه‌های سرمایه اجتماعی، اعتماد، شفافیت و فساد کمتر به کار رفته با عملکردها همخوانی دارد؛ اما وقتی فراوانی واژه نظارت بالاست، اما در عمل اتفاقات ناگواری می‌افتد، بیانگر معیوب بودن نظارت می‌باشد.

پیشنهادهاد

۶. توجه بیشتر به منع اسراف و فساد و همچنین امنیت غذایی بویژه برای اقشار محروم و نیز سرمایه اجتماعی، اعتماد، شفافیت، حسابرسی و پاسخگویی در تدوین برنامه و رعایت آنها در عمل؛
۷. ایجاد زمینه‌های لازم در جهت مشارکت عموم صاحب نظران در فرایندی آزاد برای تدوین برنامه؛
۸. تلاش برای نیل به مشی فکری مشخص علمی و انتخاب چارچوب نظری با اجزای همخوان برای تنظیم برنامه توسعه با شرایط ویژه امروز کشور؛
۹. ایجاد اجماع نظر نخبگان سیاسی و تصمیم‌گیران روی برنامه توسعه و از جمله کوشش محققان، متخصصان و مدرسان اقتصاد اسلامی در این زمینه؛
۱۰. توافق محققان اقتصاد اسلامی برپیگیری موارد مورد توافق عموم مردم و نخبگان مسلمان (مانند کنترل تورم، بیکاری، بی‌عدالتی، فساد و تبعیض)؛ به جای تأکید بر نکات غیرملموس در زندگی عموم مردم؛
۱۱. جهت‌گیری به سمت حزبی شدن انتخابات و محور قرارگرفتن برنامه‌های توسعه ملی (اقتصادی، اجتماعی و ...) احزاب در رقابت‌ها؛
۱۲. حتی الامکان تطبیق دوره برنامه‌ها با دوره مسئولیت دولت‌ها.
۱۳. لایحه برنامه ششم توسعه به مجلس تقدیم شده، و توجه به موارد فوق در نهایی شدن آن، در حد امکان، یک ضرورت است.

منابع

۱. ابن ابی الحدید (۱۳۹۴) شرح نهج البلاغه؛ ترجمه غلامرضا لایقی؛ انتشارات نیستان.
۲. الامدی التمیمی، عبد الواحد (۱۳۸۱) حکم الامام علی علیه السلام او غرر الحکم ودرر الکلم؛ قم: دارالکتاب الاسلامی.
۳. اختر، محمد رمضان (۱۳۸۰) به سوی رویکردی اسلامی از توازن زیست محیطی؛ ترجمه عباس عرب مازار و حسن دادگر؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش. ۸، زمستان.
۴. اداره حساب‌های اقتصادی (۱۳۶۰) حساب‌های ملی ایران: ۵۶-۱۳۳۸؛ تهران: بانک مرکزی.
۵. پایگاه اطلاع رسانی دولت: <http://dolat.ir/style/site/1/browser.html>
۶. دادگر، یدالله؛ مرتضی قره باغیان و حسن سبحانی (۱۳۸۰) ارزیابی برنامه‌های اول و دوم توسعه از منظر آرمان‌های اقتصاد اسلامی؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال اول، ش. ۱، بهار، صص. ۷ تا ۲۰.
۷. دفتر اقتصاد کلان (۱۳۷۷) سابقه برنامه‌ریزی در ایران؛ انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
۸. سازمان برنامه و بودجه (۱۳۶۸) قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
۹. سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۴) قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
۱۰. سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸) سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
۱۱. سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۳) قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج. ا. ایران.
۱۲. سبحانی، ح. و نظریور (۱۳۸۰) سرمایه‌گذاری خارجی و استقلال و عزت اسلامی؛ اقتصاد اسلامی، س. ۱، ش. ۳، پاییز.
۱۳. صادقی، حسین و همکار (۱۳۸۲) محیط زیست از منظر دین و اقتصاد؛ اقتصاد اسلامی، س. ۳، ش. ۱۰، تابستان.
۱۴. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۶۰) اقتصاد ما؛ ترجمه علی اسپهبدی؛ وزارت جهاد سازندگی جهاد و تحقیقات و آموزش.
۱۵. صدر، سیدکاظم (۱۳۸۴) موانع توسعه فرهنگ و تفکر اقتصاد اسلامی؛ مجموعه مقالات چهارمین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی: «چالش‌های اقتصادی ایران و راهکارهای اقتصاد اسلامی»؛ پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.

۱۶. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۱) فلسفه اقتصاد اسلام (گردآوری حسن تواناییان فرد)؛ تهران: انتشارات عطایی.
۱۷. الفنجری، محمد شوقی (۱۳۸۱) مبانی نظری توزیع عادلانه؛ ترجمه یوسف محمدی؛ اقتصاد اسلامی، س. ۲، ش. ۷.
۱۸. گزارش تحقیق و تفحص مجلس: ۶۷ درصد از اهداف برنامه چهارم محقق نشده است: ۲۷ مردادماه <http://www.entekhab.ir/fa/news/3538490>
۱۹. مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۰) بحارالانوار؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران: <http://icnc.ir>
۲۰. معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری (۱۳۹۳) نظام تهیه و تدوین برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۹۹-۱۳۹۵)، معاونت برنامه ریزی.
۲۱. میرمعزی، س. ح. (۱۳۸۰) جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام و الگوی مناسب آن؛ اقتصاد اسلامی، س. ۱، ش. ۲.
۲۲. نمازی، حسین و همکاران (۱۳۸۱) آیا اقتصاد ایران، اسلامی است؟؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س. ۲، ش. ۵، بهار.
۲۳. یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۰) تحلیل تاریخی تورم و کاهش ارزش پول؛ اقتصاد اسلامی، سال اول، ش. ۲، تابستان.
۲۴. مرکز آمار ایران، چکیده نتایج طرح آمارگیری نیروی کار، تابستان ۱۳۹۳.
۲۵. مظهری، رضا (۱۳۹۵) اقتصاد بدون مشارکت: نقدی بر سیاست‌های برنامه ششم؛ ایران فردا، ش. ۲۲.
۲۶. موسوی، سید فؤاد و آزاده محرابیان (۱۳۹۵) تأثیر نااطمینانی تولید بر رشد اقتصادی در ایران؛ در دست چاپ.
۲۷. مؤمنی فرشاد (۱۳۹۵) دولت سند توسعه را پس بگیرد، به نقل از: <http://www.ires.ir/Contents>
۲۸. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، به نقل از: <http://donya-e-eqtasad.com/news/1394/11/08>
29. Herald Tribune (at No. 12 March 1947)
30. <http://www.magiran.com/npview.asp?ID=1325095>

